

*Monthly Multidisciplinary
Research Journal*

*Review Of
Research Journals*

Chief Editors

Ashok Yakkaldevi
A R Burla College, India

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Kamani Perera
Regional Centre For Strategic Studies,
Sri Lanka

Welcome to Review Of Research

RNI MAHMUL/2011/38595

Review Of Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial Board readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

ISSN No.2249-894X

Regional Editor

Dr. T. Manichander

Sanjeev Kumar Mishra

Advisory Board

Kamani Perera

Regional Centre For Strategic Studies, Sri Spiru Haret University, Bucharest, Romania
Lanka

Ecaterina Patrascu

Spiru Haret University, Bucharest

Fabricio Moraes de Almeida
Federal University of Rondonia, Brazil

Anna Maria Constantinovici
AL. I. Cuza University, Romania

Romona Mihaela
Spiru Haret University, Romania

Delia Serbescu

Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Xiaohua Yang

University of San Francisco, San Francisco

Karina Xavier

Massachusetts Institute of Technology (MIT),
USA

May Hongmei Gao

Kennesaw State University, USA

Marc Fetscherin

Rollins College, USA

Liu Chen

Beijing Foreign Studies University, China

Mabel Miao

Center for China and Globalization, China

Ruth Wolf

University Walla, Israel

Jie Hao

University of Sydney, Australia

Pei-Shan Kao Andrea

University of Essex, United Kingdom

Loredana Bosca

Spiru Haret University, Romania

Ilie Pintea

Spiru Haret University, Romania

Mahdi Moharrampour

Islamic Azad University buinzahra
Branch, Qazvin, Iran

Titus Pop

PhD, Partium Christian University,
Oradea,
Romania

J. K. VIJAYAKUMAR

King Abdullah University of Science &
Technology,Saudi Arabia.

George - Calin SERITAN

Postdoctoral Researcher
Faculty of Philosophy and Socio-Political
Sciences
Al. I. Cuza University, Iasi

REZA KAFIPOUR

Shiraz University of Medical Sciences
Shiraz, Iran

Rajendra Shendge

Director, B.C.U.D. Solapur University,
Solapur

Awadhesh Kumar Shirotriya

Nimita Khanna

Director, Isara Institute of Management, New
Delhi

Salve R. N.

Department of Sociology, Shivaji University,
Kolhapur

P. Malyadri

Government Degree College, Tandur, A.P.

S. D. Sindkhedkar

PSGVP Mandal's Arts, Science and
Commerce College, Shahada [M.S.]

Anurag Misra

DBS College, Kanpur

C. D. Balaji

Panimalar Engineering College, Chennai

Bhavana vivek patole

PhD, Elphinstone college mumbai-32

Awadhesh Kumar Shirotriya

Secretary, Play India Play (Trust),Meerut
(U.P.)

Govind P. Shinde

Bharati Vidyapeeth School of Distance
Education Center, Navi Mumbai

Sonal Singh

Vikram University, Ujjain

Jayashree Patil-Dake

MBA Department of Badruka College
Commerce and Arts Post Graduate Centre
(BCCAPGC),Kachiguda, Hyderabad

Maj. Dr. S. Bakhtiar Choudhary

Director,Hyderabad AP India.

AR. SARAVANAKUMARALAGAPPA
UNIVERSITY, KARAIKUDI,TN

V.MAHALAKSHMI

Dean, Panimalar Engineering College

S.KANNAN

Ph.D , Annamalai University

Kanwar Dinesh Singh

Dept.English, Government Postgraduate
College , solan

More.....

पुरातत्त्वीय दृष्टीकोनातून अक्कलकोट येथील विष्णु अवतारांच्या प्रतीकमूर्ती
— अक्कलकोट

गोविंद जाधव

इतिहास विभाग, सौ.सुवर्णलता गांधी महाविद्यालय, वैराग.
ता.बार्शी जि. सोलापुर.

प्राच्नाविक :

श्री स्वामी समर्थाच्या वास्तव्याने पावल झालेली प्रज्ञापुरी म्हणजेच अक्कलकोट नगरी, हे संस्थान होते . या संस्थानाला आठव्या शतकापासून ऐतिहासिक परंपरा लाभलेली आहे . तीर्थक्षेत्र म्हणून अक्कलकोटची ख्याती वाढतच आहे . या तीर्थक्षेत्राच्या ठिकाणी श्री . समर्थाच्या पदस्पर्शाने पावन झालेली अनेक धार्मिक स्थळे ,ऐतिहासिक वास्तू आजही शहरात उभे आहेत .येथील संस्थनाधिती भोसले घराण्याचे दोन राजवाडे आजही शहरात उभे आहेत . या राजवाड्याच्या परिसरात काही प्राचीन मूर्ती आहेत .बहुधा त्या जेऊरहूर आणल्या असाव्यात असे सांगतात .जेऊरच्या काशी विश्वेश्वराच्या मंदिरातही अशाच काही प्राचीन मूर्ती आहेत .तसेच या परिसरातील इतर गावातूनही अशा प्रचीन मूर्ती आढळतात .त्यामध्ये विष्णुच्या निजरूपमूर्ती व दशावतारातील अनेक अवतारांच्या मूर्ती आढळतात .माझ्या निरीक्षणात आलेल्या मूर्ती खालीलप्रमाणे आहेत .

निजरूपमूर्ती

- गणेश मंदीर , अक्कलकोट
- मल्लिकार्जून मंदिर, चपळगांव
- जुना राजवाडा ,अक्कलकोट
- जुना राजवाडा ,अक्कलकोट
- राम गल्ली ,अक्कलकोट राजेराय मठा जवळील राम मंदीर , अक्कलकोट
- गुरु मंदीर अक्कलकोट
- मुरलिधर मंदीर , अक्कलकोट
- हरिहर — नविन राजवाडा, अक्कलकोट
- बुधवार पेठ, अक्कलकोट
- स्टेशन रोड, अक्कलकोट
- काशीविश्वेश्वर मंदीर ,जेऊर

यामधील पुरातत्त्वीय दृष्टीकोनातून वैशिष्ट्यपूर्ण वाटलेल्या मूर्ती खालीलप्रमाणे –

वराहमूर्ती – अवतार मूर्ती – जुना राजवाडा परिसर , अक्कलकोट.

वराह हा भगवान विष्णुंचा अवतार . हिरण्याक्ष राक्षसाने प्रथीचे हरण करून तिला पाताळात नेले होते . पृथ्वीला पाताळातून वर आणण्यासाठी भगवान विष्णुंनी वराहाचा अवतार घेतला होता दृवराह मूर्तीचेही काही प्रकार पडलेले आहेत – त्यापैकी नृवराह या प्रकारातील ही मूर्ती आहे .यालाच आदिवराह, भूवराह असेही म्हणतात . या मूर्तीत फक्त तोंड वराहाचे व संपूर्ण शरीर माणसाचे असते . ही मूर्ती 46" उंच असून रुंदी 28" आहे . ही वराह मूर्ती पाठशिळा युक्त आहे. मूर्ती अतिशय सुबक आहे . हातात प्रदक्षिणा मार्ग कमाने उजव्या हातात गदा आहे,

मागच्या उजव्या हातात चक आहे .तिसरा मागचा डावा हात वरती केलेला आहे . हातात आयुध नसले तरी या हातावर श्री . विष्णुनी भूदेवीला सावरले आहे . येथे पृथ्वी स्त्री रूपीणी दाखविली आहे . खर तर वराह अवतारात विष्णुंनी पृथ्वीला दातांच्या सुळयावर तोलले आहे .परंतु या मूर्तीत पृथ्वी हातावर बसलेली आहे . चौथ्या डावा हातात शंख आहे . हातातील वामावर्ती

शंखाला बोटात धरलेला आहे . तर्जनी ,अनामिका व मधले बोट यांनी हा शंख पकडलेला आहे . पाय आलीढ मुद्रेत असल्यामुळे डावा पाय जमिनीवर टेकविलेला आहे. डाव्या वराहेचे आहे . त्यामुळे दातांचे सुळे व कान दिसतात . संपूर्ण मूर्ती अलंकृत आहे . डोक्यावर बारीक कलाकुसर असलेला निमुळता होत जाणरा मुकुट आहे . गळयात आपादलम्बिनी माला आहे . त्या खेरीज गळयात हारयेष्टी आहे . बाहुवर सारवळया आहेत . दंडावर केयुर हेमसूत्र म्हणजे यज्ञोपवीत आहे , कमरेला कमर बंध तसेच मेखला आहे . पायात सुवर्ण साखळया आहेत व तोडे , आहेत . पायाशी उजव्या हातात नमस्कार मुद्रेत मानरवी आकृती आहे . मूर्ती वैशिष्ट्यपूर्ण असून अतिशय सुबक आहे . ही मूर्ती प्रचीन असावी असे वाटते .

विदरण नरसिंह – अवतार मूर्ती – जुना राजवाडा परिसर , अक्कलकोट .

श्री विष्णुना आपल्या प्रल्हाद या भक्तासाठी हा अवतार घ्यावा लागला . नरसिंह हे विष्णूचे उग्र रूप आहे. काही ठिकाणी ते सौम्यही दाखवितात .या मूर्तीतील हे विष्णूचे उग्र स्वरूपच आहे . काही ठिकाणी ते सौम्यही दाखवितात . या मूर्तीतील हे विष्णूचे उग्र स्वरूपच आहे दृहिरण्यकश्यपूचे पोट फाडताना दाखविलेला आहे . हिरण्यकश्यपूला मांडीवर घेऊन त्याचे पोट फाडणारी सिंहमुखी पण मानवधारी मूर्तीला 'विदरण नरसिंह ' असे म्हणतात .ही मूर्ती याच प्रकारातील आहे .मूर्तीची उंची 48" असून रुंदी 30" आहे. काळया पाषाणात घडविलेली ही मूर्ती आहे. मूर्ती आहे. मूर्ती उघडयावर असल्यामुळे उन्हा–पावसाचा, हवामानाचा त्या पाषाणावर परिणाम झालेला दिसतो . ही आसान मूर्ती आहे . श्री विष्णु ललितासनात बसलेले आहेत. उजवा पाय लोंबत साडून डाव्या पायाची मांडी घातलेली आहे . मांडीवर हिरण्यकश्यपूचा पाय धरलेला आहे . डावा हात त्याच्या पोटाजवळ आहे .उजवा वरचा हात आणि डाव्या बाजूचा वरचा हात किरीटाकडे वर झालेला आहे . डाव्या बाजूचा सहावा हात टेकविलेला आहे . यातील तीन हात थोडे भग्न झालेले आहेत . हिरण्यकश्यपूही किरीबसह अलंकृत दाक्षविलेला आहे .श्री विष्णूच्याही पायात तोडे आहेत हातात तोडे व बाहूभूषणे आहेत . गळयात हारयेष्टी व जानवे आहे . डोक्यावर विशिष्ट प्रकारची किरीट आहे आणि मूर्तीचा चेहरा अतिशय रौद्र आहे. जबडा उघडलेली आहे तर डाव्या बाजूची उभी आहे . डाव्या पायाखाली एक आकृती पूर्णत : उताणी नमस्कार करताना दिसते . ही मूर्तीही प्राचीन मूर्तीत गणना होणारी मूर्ती आहे .

हरिहर –असाधारण मूर्ती – नविन राजवाडा परिसर , अक्कलकोट . नवा राजवाडा परिसरातील हरिहराची ही वैशिष्ट्यपूर्ण मूर्ती आहे . मूर्ती पाठशिळायुक्त आहे . मूर्तीचा पाषाण हा कुरुंदासारखा आहे . पण कुरुंद नाही . आपंगावरस्थेतील हरिहराची ही स्थानक मूर्ती आहे . तर साधारण हात श्री विष्णूचे आहेत . प्रदक्षिणा कमाने उजवा हात अभय मुद्रेत आहेत . मागील डाव्या हातात डमरु आहे , चौथ्या म्हणजे डाव्या हातात गदा आहे . परंतु ही गदा उजव्या पायाकडे टेकविलेली आहे . अंगावर शिवाजी व विष्णूची अलंकरणे आहेत . दोन्ही बाजूचा चामरधारिणी आहेत . पाठशिळा मूर्तीच्या डोक्यामागे थोडीशी उंच आहे . पाठशिळेवर नक्षीदार पट्टी आहे . पाय अर्धसम अवस्थेत आहेत . पायात तोडे दिसतात . अर्धे अंग शिवाचे व अर्धे अंग विष्णूचे असा भेद या मूर्तीत नाही . आयुधावरूनच हा हरिहर ओळखता येतो . त्यामुळे अलंकरणे विष्णूचीच दिसतात .

शेषशायी विष्णु मूर्ती – असाधारण मूर्ती – जेऊर , अक्कलकोट .

अक्कलकोट पासून 10 कि.मी अंतरावर असलेले जेऊर हे गाव आहे . ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे ती अशी

इ.सना प्रारंभी अक्कलकोट परगणा पैठणच्या सातकर्णीच्या अधिपत्याखाली होता . पुढे दहाव्या शतकात राष्ट्रकुटांनी चालुक्यांचे नाश करून राज्य स्थापले . या पुढे बाराव्या शतकात चालुक्यांचे राज्य संपले . नंतरचा कालखंड कलचुरींचा आढळतो . या काळात लिंगायत पंथ वाढीस लागलेला दिसतो , कारण त्या काळजे म्हणजे बाराव्या शतकातील जैन पृथ्वीची छाप असलेले एक शिव मंदिर आढळते . ते म्हणजेच जेऊरचे काशीविश्वेश्वराचे मंदिर होय . बाराव्या शतकाच्या शेवटी देवगिरीच्या यादवांनी कलचुरींना पराभूत केले आहणि दक्षिण भारतात आपले राज्य प्रस्थापित केले . जवळ जवळ दोन शतके देवगिरीच्या यादवांचे राज्य होते . येथील परिसरातील कडगांव , नागणसूर , जेऊर येथे आदवकालीन अवशेष मिळतात . तेराव्या शतकातील हेमाडपंथी पृथ्वीच्या वास्तुव्वारे यादवांचे अस्तित्व आढळते . यादव काळहामध्ये विष्णूपूजा अस्तित्वात असावी . कारण काशीविश्वेश्वर मंदिरात विष्णूचेही शेषशायी या असाधारण रूपातील मंदिर आहे . तसेच मंदिराच्या आवारात असलेली जी चिरेबंदी आणि प्रशस्त अशी विहिरी आहे . त्या विहिरीत एका मोठया कोनाडयात शेषशायी विष्णूची मूर्ती आजही चांगल्या अवस्थेत आहे . या दोन्हीही मूर्ती एकाच वेळेच्या असाव्यात आणि साधारण बाराव्या शतकातील असाव्यात .

प्रत्यक्ष विष्णूमूर्तीचा विचार करताना एक उत्तम कलाकृती म्हणून या मंदिरातील विष्णूमूर्तीकडे पहावे लागेल . ही विष्णूची शयनमूर्ती असून काळया पाषाणातून घडविलेली आहे.

परंतु नित्यपूजेतील द्रव्यांचा परिणाम होऊन हा पाषाण थोडा झिजच्यासारखा आहे . व त्यामुळे एक प्रकारचा पांढरटपणा दिसतो . ही विष्णूमूर्ती पाठशिळायुक्त आहे . या प्रतिमेची उंची 30" असून रुंदी 48" आहे. मूर्तीशास्त्राच अभ्यासाच्या दृष्टीने ही विष्णूमूर्ती महत्वपूर्ण वाटते . भागवान विष्णु शेषावर पहूडलेले आहेत. डोक्याच्या वरती सप्तफणी शेषचा फणा उभा आहे आणि शेषाचा वेटोळे गेलेले आहे . ही विष्णू मूर्ती चूर्भुज आहे . हातांचा विचार प्रदक्षिणा कमाने केला तर खालाचा उजवा साधारण हात हळदयावर ठवलेला आहे. छातीवर श्रीवत्सचिन्ह असावे. परंतु ते स्पष्ट दिसत नाही. हळदयावरील हाता चा अंगठा व तर्जनी यांची अग्रे जूळवूव बाकीची बोटे पोकळी सोडून तळहात हळदयाशी धरलेला आहे . म्हणजे तो झान मुद्रेत आहे. हाताचा थोडया खाली शंख

ठेवलेली आहे. कदाचित या हातातील ते आयुध असावे. दुसरा उजवा साधारण हात वर करून त्या हाताने डोक्याला आधार दिलेला आहे. डोक्यावर किरीट मुकुट आहे. मुकुटावरचा हात टेकलेला आहे. हातातील आयुध गदा खाली उशीशी डेवलेली आहे. तिसरा म्हणजे डावा हात उद्बाहू आहे. हा हात वरती थोडा खंडीत झालेली आहे, त्यामुळे हातात चक आहे की कमळ आहे हे नक्की कळत नाही. विहिरीतीलही मूर्ती अशाचा प्रकारची शेषशायीच आहे. त्यामुळे विष्णुमूर्तीच्या हातातील चक स्पष्ट दिसते. जर हया मूर्ती समकालीन असतील तर हातात चक्रच असावा. चौथा म्हणजे डावा हात प्रलम्बबाहू आहे. हा हात निरायुध असून ती मांडीवर टेकविलेला आहे.

उजवा पाय सरळ असून तो लक्ष्मीच्या मांडीवर टेकविलेला आहे. डावा पाय उचलून उजव्या पायावर ठेवलेला लाहे. उजव्या पायावर वरत्राचा सोगा लोंबताना दिसतो. डाव्या पायाशी एक मानवी आकृती आहे, ती कशाची असावी याचा अंदाज लागत नाही. पायाशी श्री. लक्ष्मी सुखासनात बसली आहे. डावा पाय मांडी घालून उजवा पाय खाली सोउलेली आहे. लक्ष्मीचे दोन्ही हात श्री. विष्णुचे पाय चुरीत आहेत. लक्ष्मीच्या डोक्यावर मुकुट नाही, कानात ताटक चक आहेत, गळ्यात गळसरी, पायात मोठाले तोडे दिसतात. लक्ष्मीच्या जवळ श्री. विष्णुच्या शेजारी एक मानवी अकृती हात जोडून उभी आहे. तिच्या डोक्यावर मुकुट असून असून अंगावर अलंकारणे आहेत. श्री. विष्णुच्या डोक्यावर निमूळता होत जाणारा मुकमट आहे. कानात ताटक चक आहे. गळ्यात पुष्कळ अलंकारणे दिसतात.

त्यात गळसरी आहे. ग्रैवेयक म्हणजे जानवे आहे. दंडावर म्हणजे केयूर, बाजूबांद आहेत. हातात व पायातही तोडे आहेत. कंमरेला मेखला आहे. या असाधारण शयन मूर्तीच्या नाभीतून कमळे निघाले आहे. या कमळावर ब्रह्मदेव आसनस्थ झालेले आहेत. ब्रह्मदेवाची मूर्ती एकमुखी आणि चतुर्भुज आहे. या विष्णु मूर्तीचे विशेष म्हणजे या आडव्या शयन मूर्तीवर एक कोरीव महीरप आहे. पाठशिळेच्या वरच मधल्या टोकावरील अलंकरण म्हणजे कीर्तिमुख आहे. ही महीरप मूर्तीतीलच एक भाग वाटते. महरीरपीच्या वरती कीर्तिमुखाच्या उजव्या बाजूला तीन व डाव्या बाजूला तीन असे सहा गोलाकार भाग आहेत. या सहा गोलामध्ये काही आकृती आहेत. त्या अवतार मूर्ती आहेत की काय ते समजत नाहीत. डाव्या बाजूस शेवटच्या गोलाखाली एक छोटी मानवी आकृती दिसते. तिच्याखाली लक्ष्मीच्या डोक्यामागे एक माणूस अश्वावर स्वार दिसतो. पहिल्या गोलात हत्ती दिसतो. दुसऱ्या गोलात एक आसन मूर्ती आहे. वरच्या हातात गदा, चक आहे. चेहन्याच्या ठेवणीवरून तो नरसिंह वाटतो. तिसऱ्या गोलातील मूर्तीही आसनस्थ आहे. हातात खड्ग दिसते. चौथ्या व पाचव्या गोलातही अशाच मूर्ती आहेत. सहाव्या गोलातील मूर्ती चतुर्भूज आहे. कदाचित त्या काळात सात अवतारांची कल्पना रुढ असावी असा विचार केला तर सहा गोला व्यतिरिक्त अऱ्वावर स्वार असणारा कल्कीचे अवतार रूप असू शकते. विष्णुरूप मूर्तीमध्ये पाठशिळेवर अवतारांचे अंकन केलेले असते.

शेषशायी विष्णुमूर्ती – असाधारण मूर्ती–विहिरीच्या कोनाडयात असलेली मूर्ती–जेऊर, ता. अक्कलकोट

वरील मूर्तीच्या अभ्यासावरून असे दिसून येते की, इतिहास काळात अक्कलकोट येथे शैव, वैष्णव आदि सर्व पंथांना सामावून घेणारी समृद्ध सांस्कृतिक परम्परा नांदत असावी...

संदर्भग्रंथ

जोशी महादेवशास्त्री — भारताची मूर्तीकला, अनमोल प्रकाशन, पुणे

जोशी नी.पु. — भारतीय मूर्तीशास्त्र, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, नागपूर.

जोशी प्र.न. — विष्णुपुराण, प्रसाद प्रकाशन, पुणे

माटे म.श्री. — प्राचीन भारतीय कला, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे

Publish Research Article

International Level Multidisciplinary Research Journal

For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper,Summary of Research Project,Theses,Books and Books Review for publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- * Directory Of Research Journal Indexing
- * International Scientific Journal Consortium Scientific
- * OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- DOAJ
- EBSCO
- Crossref DOI
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database

Review Of Research Journal
258/34 Raviwar Peth Solapur-
413005,Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com